

IBRAYIM YUSUPOV QOSIQLARINDA RUS TILI ARQALI KIRGEN FITONIMLERDİN QOLLANILIW ÖZGESHELİKLERI

Abdullaeva Ayzada

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Lingvistika (qaraqalpaq tili)
magistranti

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.10673607>

ARTICLE INFO

Received: 08th February 2024

Accepted: 15th February 2024

Online: 17th February 2024

KEY WORDS

shayır lirikası, rus tilindegi
fitonimler, simvol, astarlı máni,
tuwra máni, siren, klen, palma,
kashtan, baobab, edelveys, ańız,
akaciya, lipa, narciss, banan,
ananas, magnoliya, kauchuk.

ABSTRACT

Maqalada shayır I.Yusupov shıǵarmalarında rus tili arqalı kirgen ósimlik atamalarınıń qollanılıw ózgeshelileri, semantikalıq hám etimologiyalıq tárepin úyreniw haqqında maǵlıwmat berilgen.

Ibrayım Yusupov qaraqalpaq ádebiyatına ózine tán lirikalıq usılları hám kózqarasları menen kirip kelgen novator shayır boldı. Shayır lirikasınıń qunlılıǵı sonda ol qaraqalpaq poeziyasın shıǵıs lirikasınıń dástúrleri menen birge jáhán klassikleriniń ólmeytuǵın ideyaları menen tolıqtırıp, qaraqalpaq lirikasını jańa janrlar benen bayıttı.

Sóz zergeriniń jazıp qaldırǵan qosıqları, shıǵarmaları búgingi kúnge shekem ádebiyatshı, tilshi alımlar tárepinen hár tárepleme izertlenip kiyatır. Ásirese, shayırdıń talantınıń ózgesheligin kórsetip beriwshi “Sahra gúli”[1], “Poeziya juldızı”[2], “Danalıǵı gozzallıqqa ulasqan shayır” [3], “Máńgi bulaq”[4] atlı miynetlerde shayırdıń poetikalıq sheberligin joqarı bahalawshı miynetler esaplanadı. Sonday-aq, til bilimi tarawında tilshi ilimpazlar H.Ayımbetov, G.Allambergenova, E.Allanazarov, Sh.Allaniyazova, U.Dawletova, P.Erjanova, G.Mámбетnazarova, G.Patullaeva, R.Sadikova, U.Seytnazarova, B.Yusupova, Sh.Ábdinazimovlardıń lingvistikalıq aspektte izertlegen maqalaları jariq kórdi. Al, I.Yusupovtıń shıǵarmalarınıń tilin óz aldına monografiyalıq baǵdarda izertlegen G.Allambergenova hám D.Erjanovalar bolıp tabıladı[5]. Olardıń ilimiy jumısı shayır shıǵarmalarında frazeologizmnıń stillik qollanıwı hám poemalarınıń lingvopoetikalıq baǵdarda úyreniw usıllarına qaratılǵan.

Shayırdıń dóretiwshiligini izertlew arqalı qaraqalpaq tiliniń eń bay hám sulıw tillerdiń biri ekenligin túsiniw jetemiz. Sonıń menen birge shayır óz dóretiwshiliginde sırttan kirgen sózler ásirese tábiyattıń ajıralmas bir bólegi esaplanǵan ósimlik atamaların lirikasında júdá sheber, orınlı qollanǵan.

Biziń maqalamızda poeziyamızdıń sónbes juldızı I.Yusupov qosıqlarında rus tili arqalı kirgen fitonimlerdiń semantikalıq hám etimologiyalıq tárepini ashıp beriwge arnaladı.

Oris til iliminde “fitonim” ataması XX ásirdeń 70-jıllarınan baslap keń qollanıla baslaǵan. A.M.Letov, A.V.Superanskaya, Yu.A.Dyachenkolardıń ilimiy jumıslarında fitonimlik leksika lingvistikalıq kózqarastan izertlengen [6,7,8]. Sonday-aq, qaraqalpaq tiliniń leksikasına rus tiliniń tásiriniń tuwralı R.Esemuratovanıń miynetlerinde keńnen sóz etilgen [9]. Bul másele E.Berdimuratovtıń izertlewlerinde de sóz etilip, rus tilinen hám rus tili arqalı grek, latin, nemec, anglichan, francuz hám basqa tillerden kirgen sózler menen qaraqalpaq tiliniń leksikasına bayıǵanı kórsetilgen [10]. Bul keltirilgen pikirge súyenetuǵın bolsaq, I.Yusupov dóretiwshiliginde rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen ósimlik atamaları tuwra hám simvollar mánilerde sheberlik penen qollanılganlıǵın kóremiz. Olar tómendegiler: **siren, klen, palma, kashtan, baobab, livan kediri, edelveys (latinsha), akaciya, lipa, narciss (grekshe), banan, ananas (ispansha), magnoliya (francuzsha), kauchuk (indeec)**,

Biziń maqalamız kórkem sóz sheberiniń qosıqlarındaǵı rus tili arqalı kirgen fitonimlerdeń leksikalıq ahamiyetin ashıp beriwge arnaladı.

Shayırdıń “Afanasiy Fetke” atlı qosıǵında “siren gúli” frazası simvollar mánide qollanılgan.

Qay toǵaydan eken qayıń putaǵı?

Iyissiz, **siren gúller**, ikibanalar.

Qońısı kabinetke kúndiz sham jaǵıp,

Shayır qumbıl bolıp qosıqlar jazar.

(Afanasiy Fetke)

Kópshilik jaǵdayda “siren gúli” fitonimi shıǵarmalarda obraz jasaw ushin kórkemlik, tuyǵı sezimlerdeń názikligin bildiriw simvollar mánide jumaladı. Bul qatarlarda shayırdıń seziminiń quramalıǵı, qosıqlar jaratıwda ishki sezim dúnyası menen qarama-qarsı kelip gúresip atırǵanlıǵın bildiriw maqsetinde qollanılgan. Sonday-aq qosıqtıń Afanasiy Fetke arnap jazılǵanlıǵı onıń lirikasında romantizm aǵımındaǵı muhabbat, tábiyat hám lirikalıq temalarda dóretiwshilik etkenligi menen baylanıslı.

Simvollar mánide jazılǵan qosıqlarınan jáne bir bul “Lavanda”. Bul gúl haqqında Rus tiliniń qısqasha etimologiyalıq sózliginde mınaday maǵlıwmat berilgen: “Лаванда - Заимств. из итал. яз. в XVIII в. Итал. lavanda — суффиксальное производное от lavare — «мыть». Растение названо так потому, что оно применялось для ароматизации воды в ванне[11]. Kórinip turǵanıday lavanda fitonimi xosh iyis tarqatıwı menen ajralıp turadı.

Erteń seniń tuwılǵan kúniń,

O súyiklim meniń, **lavanda!**

Kórer kózi guwa hámmeniń

Sen sulıwsań buringıdan da.

(Lavanda)

Lavanda gúli qosıqlarda tınıshlıq, páklik, gozzallıq hám romantizm sıyaqlı sezimlerdi sáwlelendiredi. Qosıqta lavanda gúliniń qollanıwı, súyiklisiniń sulıwlıǵın maqtaw, oǵan degen sezimlerin bildiriw ushin bul gúldiń atı menen atawdı maqul dep bilgen bolıwı múmkin. Lavanda gúli názik hám estetikalıq gozzallıq penen baylanıslı, sol ushin shayır óz súyiklisin usınday názik tábiyatlı ózgesheliklerge iye ekenligin oqıwshıǵa bildiriwdi názerde tutqan.

Kópshilik dereklerde edelveys gúliniń payda bolıwı tawlı xalıqlar arasında baxıt hám muhabbat tımsalı bolıp, onıń kelip shıǵıwı tuwralı hátteki júdá tásirli hám qayǵılı ańızda bar. Eki ashıqtıń muhabbatqa tolı júrekleri bir-birisiz jasay almay izi qayǵı menen tamamlanadı [12:231].

Árman gúli **edelveys** degendi,
Ushirattım men sol bir tawdıń basında.
Saǵan ápersem dep qol sozsam endi,
Ash Feniks otır onıń qasında.

(Saǵalayaq)

Edelveys gúli qosıqlarda shıdamlılıq, qıyınshılıqlarǵa qarsı gúrese alatuǵın, pák muhabbat seziminiń simvolı sıpatında jumsaladı. Bul gúl biyik tawlardıń awır sharayatlarında ósiwiniń ózi de tábiyattıń qıyınshılıqlarına qarsılıq kórsetiwdi bildiredi. Shayır qosıq qatarlarına óz súyiklisine biyǵárez hám pák sezimin bildiriw ushın basqa gúllerden kóbirek edelveys gúlin qollanıwdı abzal kórgen bolıwı kerek. Bunnan tısqarı “Ash Feniks otır onıń qasında” qatarı arqalı shayır óz súyiklisine bolǵan tuyǵı sezimlerin kúsheytiriw, qanday jaǵday bolmasın tosıqlardı jeńip ótiw úmiti bar ekenligin tastıyıqlaw ushın qollanılǵan.

Magnoliya gúliniń atamasınıń kelip shıǵıwı XIX asirdiń baslarında jasaǵan francuz botanigi Piere Manniol atına qoyılǵan bolıp bul gúl diń mánisi francuz xalqında hayallıq hám gozzallıqtıń tımsalı bolǵan pion gúlinen keyingi ekinshi orında turıwshı ataqlı gúl esaplanadı [12:252].

Qara teńiz jaǵasında jaypalıp,

May japıraqlı **magnoliya** ósedi.

Kórgen sayın jas kewlime oy salıp,

Ishqı sezimi mende arta túsedı. (Magnoliya)

Magnoliya gúli gozzallıq, náziklik hám romantikalıq tuyǵı sezimlerde bildiriw ushın jumsaladı. Qosıqta Qara teńiz boyında ósip turǵan magnoliyanıń keltiriliwi bul tábiyattıń gozzallıǵı hám bul gúl diń ayrıqsha mánisi menen bekkem baylanısı barday seziledi. Sonıń menen birge, magnoliyanıń ósiwi menen birge muhabbat sezimi gúl diń romantik simvol sıpatında isletilgenligi menen baylanıslı.

Leksikamızda az sanda qollanılatuǵın, óziniń uzaq ómir kóriwi menen bizlerdiń gújim teregine uqsas klen teregin lirikalıq qatarlarında keltiriwi, waqıyanıń xabarlawshısı mánisinde jumsalǵan:

Jas **klen aǵashı** shayqaldı birden,

Men Kanev tawınıń tursam basında.

Taras Shevchenkonıń qábiri qasında,

Jas **klen aǵashı** shayqaldı birden...

(Jas klen aǵashı shayqaldı birden)

Klen teregi, Orıs xalqı mádeniyatı hám ádebiyatında ólim, qayǵı yamasa táǵdirdiń simvolı sıpatında qollanıladı [11:2]. Usı kózqarastan alıp qaraytuǵın bolsaq, klen tereginıń silkiniwi qosıqtaǵı ózgeris yáki suwıq waqıyanıń xabarshısı sıpatında bayqawımızǵa boladı. Sonıń menen birge, shayır tárepinen abzal dep kórilgen simvolǵa qarap, klen teregi ólim menen baylanıslı degen pikirge kelsekte boladı.

Rus tili arqalı kirgen fitonimlerdeń ishinde tań qaldırarlıq ósimlik túrinen bir bul Kauchuk teregi bolıp, onıń watanı Arqa Shıǵıs Aziya, Arqa Amerika, Tropikalıq Afrika jerlerinde ósedi.

Qanday daraqlar kóp deyseń bulmanda,

Qızıl, jasıl, japıraq, kiygen lipası.

Basqa aǵashlar jaynap – jasnep turǵanda,

Mudam jılap turar **kauchuk aǵashı**.

Kauchuk “sawıp” alar malay diyqanı
Ne ilaj? Kásibi. Ańsat pa oǵan?
Házir aǵash túwe, adamnıń qanı

Kauchuk “kóz jasınan” ádewir arzan.

(Alis Malayziya kóshelerinde)

Qosıqta kauchuk teregi basqa tereklerden parqı “hárdayım jılap turadı kauchuk teregi” degen gáp penen oqıwshınıń ayırıqsha itibarın tartadı. Bul jerde shayır kauchuk teregi ósetuǵın aymaqlarda jasawshı xalıqtıń awır jaǵdayı, ómir súriwdegi qıyınshılıqların kauchuk teregin simvol retinde qollanǵan. Qosıqtıń aqırǵı qatarlarına adamnıń qanı kauchuk tereginen alınatuǵın suyıqlıqtan da arzan yaǵnıy insannıń qádir-qımbatınıń joǵalıp baratırǵanlıǵın bir ǵana terek obrazı oqıwshıǵa jetkerip bermekshi bolǵan.

Ayırım botanikalıq ádebiyatlarda narciss fitonimi “nargis” dep atalıp júrgenligin bilemiz. Onıń Rus tiliniń qısqasha etimologiyalıq sózliginde mınaday maǵlıwmat bar: Заимств. в XVIII в. из нем. яз. Нем. Narzisse < лат. narcissus, восходящего в свою очередь к греч. narkissos, переоформлению перс, nargis под влиянием «коченеть, застывать». См. наркоз. Возведение греч. слова к narkân, собств. имени мифического самовлюбленного Нарцисса, превращенного в цветок, является нар. этимологией” [12:284]. Yaǵnıy narciss fitoniminiń kelip shıǵıw tórkini parsı tilindegi “tońıw, muzlaw” mánisin ańlatatuǵın nargis sózi degen juwmaq shıǵarsaq boladı. Bul qosıqtıń jaratılıw tariyxı boyınsha grek mifologiyası menen baylanıslı. Qosıqta:

Hám qorqaman, sońında
Seni de sonday bolar dep:
Nargistey óz ishında
Paydasız bir kún solar dep.
(Narciss)

Sebebi ańızdaǵı ajayıp bıraq suwıq, ózinen basqanı kózi kórmeytuǵın jigit Narciss arqalı tákabbir, muzjúrek insanlardı táriyplew arqalı ańızlarǵa tiykarlanıp jazılǵan qosıq esaplanadı. Shayır qosıqlarınıń ózine tán jáne bir ózgesheligi oqıwshıǵa jetkerip beriwde tabiyattıń sulıwlıǵın janlandıra alǵanlıǵında. “Aqtas romantikası” atlı qosıǵında ósimliklerdiń buketin qurastıra alǵan.

Palmalar peshanańdı jelpip áste,
Táriplep japıraǵın quslar sestı.
Bananlar japıraǵın jawıp saǵan,
Magnoliya gúlin tógip dáste-dáste.
Simbatlı sárwi tallar qatar dúzep,
Shipovnik boyaw súrtip ózin bezep,
Ásirlik **tissalar** da tas tóbeńnen,

Tańlanıp qarar edi gezek-gezek. (Aqtas romantikası)

Bul jerde terekler hám güller tabiyattıń gozzallıǵı hám óz ara tásin ańlatıp tur. Xurma tereginin silkiniwi, banan japıraqlarınıń qaplanıwı hám magnoliya gülleriniń dáste bolıp shashılıwı bulardıń barlıǵı tabiyǵiy elementlerdiń gozzallıq hám baylıqqa tolı tabiyat mákán ekenligin kórsetip tur

Shayırdıń qosıqlarında tuwra mánide qollanılǵan ósimlik atamalarına tómendegilerdi mısal etip kórsetiwimizge boladı:

Makanımsań shın bawırman,
Sayańda sayranlap turman,
Janım qurban, janım qurban,
Kreshatnik kashtanları.
(Kreshatnik kashtanları)
Bul jer Diyqan baba názeri túsken,
Etken eńbegińniń qunı hasıldı.
Beyish jemisindey qawınlar pisken,
Jırıp jibererdey **ananasıńdı.**
(Isbilermenlerge)
Men de sonday izlep sóz palın,
Biyik **lipalarga** mineyin.
Palday shiyrin sóz tapsam, bárin, -
Tuwısqanı, saǵan bereyin.
(Sovet Bashqurtstanına)
Palma jelpip turǵan payızlı kóshe,
Bul jerler kórmegen qarlı qıslardı,
Táńirim “jerge jánnet quraman” dese,
Báلكim. Tańlar edi bul jaǵıslardı.
(Alıs Malayziya kóshelerinde)

Qosıq qatarlarında keltirilgen kashtan, ananas, lipa, palma terekleri bul usı ósimliktiń ósetuǵın watanı bolǵan jurtlardıń tábiyatınıń sulıwlıǵın, basqa ellerden parqlanıp turatuǵınlıǵın kórsetiw maqsetinde qollanılǵan. Hárbiriniń óz aldına qollanıw ornı bar.

Juwmaqlap aytqanda, shayır shıǵarmalarında fitonim sózlerdi paydalanıw arqalı tildiń rawajlanıwına tásirin tiygizgen bolsa, ekinshi tárepten alıp qarasaq bul shayırdıń oy-pikirlerin oqıwshıǵa obrazlı hám astarlı etip jetkerip beriwinde joqarı orın iyeleydi.

References:

1. Нарымбетов Ж. Сахра гүли. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001.
2. Есенов Ж. Поэзия жулдызы. -Нөкис: «Билим», 2003.
3. Базарбаев Ж. Даналығы гөззаллыққа уласқан шайыр. -Нөкис: «Билим», 2008.
4. Алламбергенов К. Мэнги булақ. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2019.
5. Пахратдинов Қ., Атабаев Қ. «Қарақалпақ тил билими бойынша библиографиялық көрсеткиш». -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2022.
6. Дьяченко Ю.А. Фитонимическая лексика в художественному прозе Е.И.Носова: дисс. ...канд. филол. наук. –Курск, 2010.
7. Летова А.М. Из истории исследования фитонимической лексики: Лингвокультурологический аспект. Вестник МГОУ. Серия «Русская филология». 2012, №2. – С.30- 34
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. –М.: Наука, 1973. –С.366.

9. Есемуратова Р. «Развитие каракалпакской лексики после Октябрьской революции. АКД». Ташкент, 1964.
10. Бердимуратов Е. «Хэзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикалогиясы». Нөкис, 1968.
11. www.wikipedia.com
12. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. «Краткий этимологический словарь русского языка». М., 1971. – С. 284.